

Emil Kušan

Ante Rudana 1, HR-21222 Marina
emil.kusan@ffst.hr

Aspekti i implikacije Kantova pojma slobode

Sažetak

U radu se kritički osvjetljava pojam slobode u okviru filozofske misli Immanuela Kanta. Ovime se prvenstveno misli na njegov etički nauk, pa posredno i na epistemološki i estetički, koji na njega upućuju i kroz njega se utemeljuju. Cilj rada je pokazati da se sloboda, tumačena u oba svoja aspekta (pozitivnom i negativnom), dade izjednačiti s konceptima autonomije i spontaniteta. Ovim se pak putem, obzirom da je sloboda ratio essendi moralnoga zakona, može argumentirati i u korist teze o praktičkom jedinstvu slobode i moralnog zakona. Dodatno, u radu se analiziraju interpretativne implikacije kao i teškoće koje se javljaju čak i u tumačenjima eminentnih poznavatelja Kantove misli, poput L. W. Becka i N. Hartmanna.

Ključne riječi

sloboda, Kant, etika, autonomija, moralni zakon, praktički um, čisti um, dobro, zlo, legalitet, moralitet, volja, Lewis White Beck, Nicolai Hartmann

Uvod

U ovom radu namjeravamo pobliže sagledati pojam slobode u kontekstu Kantove misli, što znači utvrditi njegove mogućnosti, granice i neke interpretativne implikacije. Ne doima se ni najmanje problematičnom tvrdnja da se upravo oko ovog pojma sabire cijeli filozofijski nauk spomenutog filozofa. Kant kreće u problematiziranje pojma slobode u svom prvom velikom djelu, *Kritici čistoga uma*, pobliže ga određuje u *Osnovu metafizike ćudoređa*, da bi ga u konačnom i mjerodavnom obliku izrazio u *Kritici praktičkog uma*. Dakako, u obzir ćemo uzeti i ostala Kantova djela, njegove privatne bilješke (*opus postumum*), kao i neke od interpretatora Kantove misli, jednako one, uvjetno rečeno, prikladne, kao i one za koje se čini da su problemu pristupili sasvim neprimjereno.

Naposlijetku, uvidjet ćemo da o ispravnom tumačenju pojma slobode zaista ovisi sav Kantov filozofijski nauk, a posebno onaj etički. Da bismo do tog tumačenja došli, predstoji nam, prije svega, ustanoviti mogućnost (odnosno nepostojanje nedosljednosti u tumačenju, kako Kant kaže) slobode kao transcendentnog entiteta u domeni teorijskog (spekulativnog) uma, te s te točke krenuti na područje moralne filozofije, koja nam se u ovom horizontu prikazuje kao istinski praktička, a ne samo praktična¹ (čime bi *de facto* prestala biti

1

U tumačenju odnosa pojmova 'praktičko' i 'praktično' slijedimo Milana Kangrgu, prema kojemu ono praktično označava snalažljivost, prepredenost, podložnost »nižim« razinama prosudbe mogućnosti djelovanja u konkret-

nim situacijama itd. Praktičko će, s druge strane, za njega biti ono što je usmjereno na djelovanje, ali svagda u relaciji prema moralnom zakonu, ili šire: uvijek već u horizontu nekog skupa normi, tj. neke etike.

moralna) i to zahvaljujući kritičkom propitivanju uma u njegovoj pozitivnoj uporabi. Uvjet je ovog potonjeg postojanje slobode, kao što je naznačeno na samom početku Kantove druge kritike.²

1. Mogućnost slobode

U *Kritici čistoga uma* Kant dospijeva do svojevrsnog kamena spoticanja kada pojam slobode promišlja u kontekstu svoje spoznajne teorije. Izgleda da transcendentnu slobodu, kao moć da se pokrene novi kauzalni lanac u prirodi, nikako nije moguće prihvatiti. To bi prihvaćanje značilo da se iskustvo prirodnih zakona, kao vremenski sukcesivnih stanja u prirodi, mora naprosto odbaciti i priznati poraz teorijskog uma koji je smjerao na kategorizaciju onoga što je upravo proizvoljno.

No, Kant uzvraća: s obzirom na prethodno dokazanu poziciju da su spomenuta vremenska stanja zapravo pojave koje svoj početak imaju u samim *stvarima po sebi* ili *noumenonima*, može se, a da se istovremeno ne onemogući svaki spoznajni napor, prihvatiti pozicija prema kojoj bi se u *noumenalnom* svijetu dopustila ideja slobode, dok bi se u *fenomenalnom* ona pokazala neispravnom. Kant time dolazi do opravdane mogućnosti slobode, koja je ovdje samo problematičan pojam, a kasnije će se pretvoriti u *aserciju* te naposljetku u nužnost.

1.1. Sloboda u kontekstu Kritike čistoga uma – treća antinomija

Svaki je predmet, kao što Kant razjašnjava u trećoj antinomiji čistoga uma, dvojak po svojoj naravi: s jedne strane njegov *empirijski karakter* stoji čvrsto u domeni zakona prirode i uzročno-posljedično je vezan za prethodno i sljedeće prirodno stanje; s druge je strane njegov *inteligibilni karakter*, kao sami *noumenon*, koji mu omogućava (ukoliko je umno biće) da svagda samoinicijativno pokrene novi kauzalni lanac u prirodi.³

»No prema njegovu inteligibilnome karakteru (premda mi o njemu možemo imati samo njegov opći pojam) morao bi se taj subjekt ipak proglasiti slobodnim od svega utjecaja osjetilnosti i određivanja pomoću pojava. A kako se u njemu, ukoliko je *noumenon*, ništa ne *dogada*, kako u njemu ne nalazimo nikakvu promjenu koja bi zahtijevala dinamičko vremensko određenje, dakle nikakvu vezu sa pojavama kao uzrocima, to bi ovo djelatno biće u svojim djelovanjima bilo nezavisno i slobodno od svake prirodne nužnosti koja se može naći samo u osjetilnome svijetu.«⁴

Navedeno je određenje, dakako, tek početni dio slike slobode koju ovdje valja dovesti do punog izražaja. Ovu nezavisnost od prirodnih zakona nazivamo još i negativnim oblikom slobode:

»No spekulativni je um ipak izvršio toliko da je osigurao pojam *noumenona*, tj. mogućnost, štoviše, nužnost da se takvo što pomišlja i da se npr. sloboda, negativno uzeta, pretpostavi kao posve snošljiva s onim načelima i ograničenjima čistog teorijskog uma.«⁵

O negativnom, kao i o pozitivnom obliku slobode, bit će još govora. No jedan detalj treba posebno naglasiti: iako je u Dijalektici *Kritike čistoga uma* sloboda omogućena, nipošto nije postulirana, ona ostaje tek problematičan pojam.

2. Sloboda u Kantovu etičkom nauku

Mjesto na kojemu pojam slobode dobiva svoj puni i konačni izraz svakako je etički nauk. Sloboda je, kao počelo moralnosti uopće, a za Kanta to znači i

djelovanja kao takvog (jer svako je djelovanje uvijek već u odnosu prema moralnome zakonu), princip koji omogućava čovjeku da krene za nedostižnim ciljem moralne realizacije, što je i potvrđeno važnim komentaram u bilješki predgovora *Kritike praktičkog uma* koji čitatelju na samome početku daje do znanja da se moralni zakon i sloboda međusobno impliciraju:

»Zato ću ja samo podsjetiti da je sloboda svakako *ratio essendi* moralnog zakona, ali je moralni zakon *ratio cognoscendi* slobode (...) kad ne bi bilo slobode, onda se u nama uopće *ne bi mogao* naći moralni zakon.«⁶

2.1. Sloboda kao prvenstveno etički pojam

Kada govorimo o pojmu slobode u Kantovu filozofskom nauku, odmah je potrebno dodati da se taj pojam prije svega misli na praktičkom (pa onda i praktičnom) planu. Teorijski govoreći, uzimajući u obzir cjelokupnu Kantovu filozofijsku građevinu, on se, kao što je već rečeno, nalazi u središtu, ali uvijek kao praktički pojam, a to znači – prije svega etički. Govor o pojmu slobode u strogo teorijskom smislu, odijeljenom od praktičkog nauka, znak je potpunog nerazumijevanja osnovnih Kantovih teza, stoga ćemo se i mi ovdje usredotočiti na istinski *topos* mišljenja slobode.

2.2. Pokušaj svestrane definicije pojma slobode

Na mnogo se mjesta u *Kritici praktičkog uma* i *Osnovu metafizike čudoređa* (za ovu tematiku ključnim spisima) nalaze fragmentirane definicije i obrazloženja pojma slobode. U nastavku ćemo se stoga usredotočiti na ona određenja koja su nužna za stvaranje cjelovite definicije Kantova pojma slobode.

U *Osnovu metafizike čudoređa* Kant izlaže svoje argumente na uobičajen način: kreće od pojmova apsolutno dobre volje i univerzalne zakonodavne volje i zaključuje da je jedan s drugim nužno povezan. Njihova poveznica mora biti neko treće čisto načelo. To je načelo pozitivan pojam slobode, metaforički izražen idejom *carstva svrha*,⁷ koje označava inteligibilni svijet pod autonomijom čistog praktičkog uma koji služi kao arhetip osjetilnome svijetu.⁸ U *Kritici praktičkog uma* Kant kreće od stava da moralnome zakonu nije

2

»Pojam slobode, ukoliko je dokazan apodiktičnim zakonom praktičkog uma, sačinjava *završni kamen cijele zgrade sistema* čistog – *pa i spekulativnog* – uma.« Immanuel Kant, *Kritika praktičkog uma*, Naprijed, Zagreb 1990., str. 31–32, kurziv naš.

3

»Pojam bića koje ima slobodnu volju jest pojam *causae noumenon*; a da taj pojam ne protivuriječi samome sebi, u to je čovjek siguran već po tome što bi se pojam uzroka (...) ipak na svaki način mogao primijeniti na stvari kao čista razumska bića.« I. Kant, *Kritika praktičkog uma*, str. 92–93.

4

Immanuel Kant, *Kritika čistoga uma*, Matica hrvatska, Zagreb 1984., str. 254.

5

I. Kant, *Kritika praktičkog uma*, str. 78, također i na str. 138 nalazimo sličan stav: »Dakle

ako još hoćemo da spasimo slobodu, onda preostaje samo taj put da se opstojnost neke stvari, ukoliko je ona određiva u vremenu, dakle i kauzalitet prema zakonu *prirodne nužnosti*, pridaje *samo pojavi*, a sloboda *tome istom biću kao stvari samoj po sebi*.«

6

Ibid., str. 32.

7

»Pod *carstvom* razumijevam ja sistematičnu vezu različnih umnih bića pomoću zajedničkih zakona (...) koje je moguće s pomoću slobodne volje.« Immanuel Kant, »Osnov metafizike čudoređa«; u: *Dvije rasprave*, Matica hrvatska, Zagreb 1953., str. 196.

8

Usp. ibid., str. 210.

potrebna dedukcija, te ga proglašava *faktom uma*.⁹ Ovo naizgled poništavanje izlaganja iz svog prvog etičkog spisa zapravo je samo obrnuti slijed istog izlaganja. Ovdje on koristi moralni zakon, *fakt uma*, kao počelo dedukcije nečeg drugog, naime slobode.¹⁰ Pojam *fakta uma* kasnije ćemo dodatno rasvijetliti.

Naveli smo već da je sloboda *ratio essendi* moralnog zakona, dodajmo još da je ona ideja spekulativnog uma koja u kontekstu praktičkog uma, iako i dalje zadržava status ideje, biva zapravo »realni nadosjetilni predmet kategorije kauzaliteta« potvrđen *faktom uma*.¹¹ U praktičkome pogledu sloboda je imantentne naravi te sa sobom nosi osjećaj intelektualnog zadovoljstva i štovanja subjekta koji pomoću nje izvršava zakon dužnosti,¹² u teorijskom je pogledu ona isključivo transcendentna. Nije samo uvjet moralnoga zakona nego je i na pojmovnoj razini s njime sintetički povezana:

»Umjesto zora pak stavlja im ona [volja] u temelj pojam njihova opstanka u inteligibilnom svijetu, naime pojam slobode. Jer *taj pojam ništa drugo ne znači*, a oni zakoni mogući su samo u vezi sa slobodom volje, ali pod pretpostavkom te slobode nužni.«¹³

Sloboda se također u svom pozitivnom aspektu može izjednačiti sa samim moralnim zakonom, tj. potonji je »forma intelektualnog kauzaliteta, tj. slobode«. ¹⁴ To je također potvrđeno stavom da bi se »praktička sloboda mogla definirati kao nezavisnost volje od svakog drugog osim moralnog razloga«. ¹⁵ Valja pritom naglasiti da se ovo određenje odnosi na *čisti* praktički um, odnosno *čistu* volju, jednu od dvije, mogli bismo reći – razine volje uopće; druga, koju Kant naziva samo praktički um, ¹⁶ slobodna je u strogo subjektivnom smislu (odnosno, na razini maksime). Štoviše, neki će teoretičari, zahvaljujući činjenici da i sam Kant o ovome ponekad piše krajnje nedorečeno, naglasiti da je čisti praktički um zapravo samo *uvjetno slobodan*, jer to mu svojstvo strogo govoreći ne pripada; radi se o čistoj volji čija je sloboda *sama autonomija*, a koja daje zakon volji u subjektivnom smislu; čisti praktički um je dakle slobodan samo u legislativnom smislu, ne i, uvjetno rečeno, izvršnom. Jedna od važnijih postavki u horizontu problematiziranja slobode odnosi se na tzv. *spontanitet slobode*; radi se o pojmu koji, prvi put u *Kritici praktičkog uma*, izlazi izvan okvira isključivo etičkih preokupacija i pridaje se svakom inteligibilnom subjektu (umnom biću) kao moć da odredi svoj osjetilni kauzalitet prema stanju svoje svijesti (kao *noumenonu*). ¹⁷ Iako Kant u svoja prva dva etički orijentirana djela poriče svaku mogućnost moralno indiferentnog djelovanja, u svome ih zadnjem velikom djelu, *Metafizički čudoređa*, ipak dopušta, pa bi se navedeni pojam mogao dakle primijeniti i na te radnje, kao i na samo spoznavanje, kojemu je sloboda također uvjet.

Sloboda je također *postulat praktičkog uma* (uz besmrtnost duše i opstojnost božju), što za Kanta znači da se radi o nadosjetilnome predmetu koji ima status pretpostavke, tj. njegova se mogućnost postulira na osnovu apodiktičnih praktičkih zakona, samo u svrhu praktičkog uma i samo za praktičku upotrebu, čime se teorijski aspekt stvari nimalo ne proširuje, jer posrijedi nije spoznaja predmeta (ona je za nas nemoguća). ¹⁸ Ono što se u prvoj kritici moglo samo pretpostaviti ovdje se, dakle, hipostazira. No, ona nije postulat na isti način na koji su besmrtnost duše i opstojnost božja. Dok su ovi predmeti čiste umske vjere, tj. implikacije moralnog zakona, te samim time i nekog apsolutno moralnog objekta (koji, iako uvijek nedostižan, mora praktički – no ne nužno i teorijski – postojati da bi moralni zakon i čovjek kao umno biće imao smisao), sloboda je potvrđena pronalaskom apodiktičnog moralnog zakona u formi kategoričkog imperativa. Dakle, njeno je postojanje nužno, što se pokazalo osobito važnim u kontekstu stava da je i sam misaoni čin produkt slobode, koji je sadržan u Kantovoj argumentaciji o primatu praktičkog uma. ¹⁹

U *Osnovu metafizike čudoređa* Kant eksplicitno iznosi tezu koja je implicitno utkana u tkivo cijele njegove etike, naime onu kojom se sloboda izjednačava s autonomijom. Autonomija je svojstvo po kojemu volja sama sebi propisuje zakon. Radi se o kauzalitetu koji pripada umnim bićima. No pojam kauzaliteta nužno donosi i pojam zakona, stoga sloboda ne može biti bez zakona, naprotiv, ona mora biti kauzalitet prema nepromjenjivim zakonima. Prema tome, sloboda *jest* autonomija. Dakle, slobodna volja i volja pod moralnim zakonom jedno su te isto.²⁰ Pritom, uvijek valja imati u vidu da je sloboda prije svega ideja uma. Pojam slobode, naime, nije i ne može biti izveden iz iskustva, i kao takav ne može biti teorijski spoznat, što znači da se svagda radi o praktičkom postulatu. To je, međutim, za praktički um dovoljno, jer ako djelujemo pod *idejom slobode*, onda zaista i jesmo slobodni:

»Svako biće, koje može djelovati samo pod idejom slobode, upravo je zato u praktičkome pogledu zaista slobodno, tj. za nj svi zakoni, koji su nerazdruživo vezani sa slobodom, vrijede isto tako, kao kad bi se njegova volja proglasila slobodnom sama po sebi, a i s vrijednošću u teorijskoj filozofiji. Sada ja tvrdim, da mi svakome umnom biću, koje ima volju, nužno moramo pridati i ideju slobode, pod kojom jedino djeluje.«²¹

Sloboda je, dakle, praktički imanentna a teorijski transcendentna *a priori*na ideja uma, postulirana faktom uma. Za praktički um, ona je realni nadosjetilni (što znači teorijski nespoznatljiv) predmet kategorije kauzaliteta. U svom je pozitivnom aspektu isto što i autonomija, što znači da je sintetički povezana

9

»No umjesto dedukcije najvišeg principa čistog praktičkog uma, tj. objašnjenja mogućnosti takve spoznaje a priori, nije se ništa dalje moglo navesti osim da bi se, ako se uvida mogućnost slobode nekog djelatnog uzroka, morala uvidjeti ne samo mogućnost, nego čak i nužnost moralnoga zakona kao najvišeg praktičkog zakona umnih bića, kojima se pridaje sloboda kauzaliteta njihove volje.« I. Kant, *Kritika praktičkog uma*, str. 137.

10

»No nešto drugo i posve protivno stupa na mjesto ove uzalud tražene dedukcije moralnog principa, naime da on obratno služi kao princip dedukcije (...) moći slobode.« Ibid., str. 83–84.

11

Usp. *ibid.*, str. 34.

12

Usp. *ibid.*, str. 212.

13

Ibid., str. 82.

14

Ibid., str. 114.

15

Ibid., str. 137.

16

Možda najvažnije mjesto cjelokupne Kantove etike: »Svaka stvar u prirodi djeluje prema zakonima. Samo umno biće ima sposobnost da djeluje *prema predodžbi zakona*, tj. prema principima ili *volji*. Kako se za dedukciju

djelovanja iz zakona zahtijeva *um*, to volja nije ništa drugo nego praktički um.« I. Kant, »Osnov metafizike čudoređa«, str. 175.

17

Usp. I. Kant, *Kritika praktičkog uma*, str. 142–143.

18

Usp. *ibid.*, str. 40–41.

19

»Dakle u povezanosti čistog spekulativnog uma s čistim praktičkim umom u jednu spoznaju ima ovaj potonji *primat*, pretpostavivši naime da ta veza nije tek *slučajna* i proizvoljna, nego a priori utemeljena na samom umu, dakle nužna. Ali biti podređen spekulativnom umu i tako preokrenuti red, to se ne može očekivati od praktičkog uma, jer je svaki interes najzad praktički, pa je čak interes spekulativnog uma samo uvjetovan, i potpun jedino u praktičkoj upotrebi.« *Ibid.*, str. 169–170.

20

Usp. I. Kant, »Osnov metafizike čudoređa«, str. 203–210.

21

Ibid., str. 211, dodatno: »Um sam sebe mora smatrati začetnikom svojih principa, nezavisno od tuđih utjecaja, dakle on se kao praktički um, ili kao volja umnoga bića sam mora smatrati slobodnim, tj. njegova volja može samo pod idejom slobode biti vlastita volja, pa se dakle u praktičkome pogledu mora pridavati svim umnim bićima.«

s moralnim zakonom (kojemu je *ratio essendi*), dok je u negativnom aspektu jednaka nezavisnosti od svih osjetilnih određenja (prirodnih zakona).

2.3. Raščlamba i implikacije pojma

Iako se na prvi pogled doima kao nepotrebna primjena cikličkog metodološkog obrasca – naime da se, nakon što su navedena najvažnija mjesta, te iz njih izvedeno svestrano određenje pojma slobode, opet kreće u njegovu raščlambu – zapravo se radi o temi primjerenom slijedu izlaganja i rasvjetljavanja problema. U sljedećim ćemo se odjeljcima pozabaviti posebnim aspektima i implikacijama kompleksnog pojma slobode. U nekim dijelovima ćemo, naravno, uzeti u obzir i neke od Kantovih interpretatora, dok ćemo u drugima biti vođeni prvenstveno Kantovim izvornim formulacijama.

2.3.1. *Fakt uma*

L. W. Beck, jedan od istaknutijih Kantovih interpreta te autor prvog i najpoznatijeg komentara *Kritike praktičkog uma*, iznosi dva različita problema u tumačenju navedenog pojma. Prvo, *fakt uma* može se definirati kao svijest o moralnom zakonu (u formi maksime) i kao sam moralni zakon, tj. autonomija (pa onda i sloboda).²² Do njega dolazimo čim sebi stvorimo maksime volje (jer moralni zakon propisuje formu maksime), što znači da on ujedno biva i osnovom svijesti o slobodi.²³ Svijest o moralnom zakonu ne implicira nužno sam moralni zakon, dakle, točnije bi bilo tumačiti *fakt uma* kao sam moralni zakon, jer prvi bi nas način doveo do pitanja odakle takav uvid (jer svijest o nečemu podrazumijeva više no samo to nešto). Uostalom, drugo tumačenje, koje *fakt uma* izjednačava s moralnim zakonom, neposredno implicira prvo, dok prvo ne implicira drugo. Prema tome, ispravnije (jer Kant navodi i jedno i drugo) bi bilo tumačiti taj pojam na ovdje objašnjen način.

Drugi problem tiče se samog značenja pojma *fakt uma*, a ne, kao malo prije izneseni, onoga na što se on odnosi. Dakle, riječ je o tome što sama sintaktička struktura pojma odaje. Beck i ovdje iznosi dvije opcije: prema prvoj *fakt uma* označava neki »fakt za um«, dok prema drugoj označava »fakt da um jest« što zapravo u ovom kontekstu znači »fakt da čisti um može biti praktički«. ²⁴ Tumačen u smislu »fakta za um«, nastavlja Beck, pojam je naizgled problematičan, jer stavlja svojevrstni veo intuicije na »sam moralni zakon« (što smo zaključili da je ispravno tumačenje onoga što pojam označava), dok tumačen u smislu »fakta da um može biti praktički« (što znači da on jest čista volja), ne predstavlja poseban problem. No, »fakt za um« ne izražava zapravo ništa osim zakonodavstva što ga um samome sebi propisuje, prema tome, »fakt da um može biti praktički« reflektiran je u »faktu za um«. To da »čisti um može biti praktički« tek treba pokazati,²⁵ pa je tvrdnja »fakta za um«, koja samo označuje da posjeduje činjenicu o nečemu (o samom moralnom zakonu, tj. o autonomiji – slobodi), ipak ispravnija jer se kroz njenu validaciju ostvaruje i »fakt da čisti um može biti praktički«. Dakako, ove distinkcije nisu od ključne važnosti u shvaćanju Kantova etičkog nauka, no svejedno ih je potrebno imati na umu kod preciznijih razina interpretacije.

2.3.2. *Pozitivna i negativna sloboda*

Kant razliku pozitivnog i negativnog pojma slobode najkonciznije iznosi u sljedećem pasusu:

»Naime, u nezavisnosti od svake materije zakona (to jest željenoga objekta), a ujedno ipak određenju volje pomoću same opće zakonodavne forme, za koju neka maksima mora biti sposobna, sastoji se jedini princip čudorednosti. Ona *nezavisnost* pak jest sloboda u *negativnome*, a ovo *vlastito zakonodavstvo* čistoga i kao takvoga praktičkog uma jest sloboda u *pozitivnome smislu*. Tako moralni zakon izražava samo autonomiju čistoga praktičkog uma, to jest slobodu.«²⁶

Moralni zakon je, dodatno, kao samosvijest čistoga praktičkog uma identičan s pozitivnim pojmom slobode (autonomijom), što se jasno vidi ovdje:

»Ono je [nezavisnost od empirijskih zakona] s obzirom na osjetilni svijet, koji umu u određivanju volje ne daje nikakve zakone, samo negativna misao, a pozitivna je ta misao u jednoj točki, da je ona sloboda kao negativno određenje ujedno vezana s (pozitivnom) moći i čak s kauzalitetom uma, koji mi nazivamo voljom, po kojoj radimo tako, da princip djelovanja bude primjeren bitnoj kakvoći nekoga umskog razloga, tj. uvjetu opće vrijednosti maksime kao zakona.«²⁷

Pozitivni je pojam slobode nerazdruživo vezan s već spomenutim pojmom spontaniteta, prema čemu se sloboda može također (u svom pozitivnom aspektu) definirati i kao »kreativni kapacitet, a dobro što iz njega proizlazi biva time originalno.«²⁸ Ovo će se određenje pokazati važnim za pozicije Kantove treće kritike.

2.3.3. Autonomija i heteronomija

Pojmovi autonomije i heteronomije odnose se isključivo na volju. Prema Kantu, autonomija volje jedino je počelo moralnog zakona i pripadajućih mu dužnosti, dok je heteronomija volje sušta suprotnost navedenom principu dužnosti i općenito čudorednosti volje:

»Osjetilna priroda umnih bića uopće jest njihova egzistencija pod empirijski uvjetovanim zakonima, dakle za um heteronomija. Nadosjetilna priroda istih ovih bića naprotiv je njihova egzistencija prema zakonima koji su nezavisni od svakog empirijskog uvjeta, dakle koji pripadaju autonomiji čistog uma.«²⁹

22

Usp. Lewis White Beck, *A Commentary on Kant's Critique of Practical Reason*, The University of Chicago Press, Chicago 1960., str. 167–169.

23

Ovdje se radi o onoj poznatoj rečenici (iako je u tom konciznom obliku Kant nikada nije napisao) *Du sollst, denn du kannst*, odnosno *trebaš, dakle možeš*. Usp. I. Kant, *Kritika praktičkog uma*, str. 63–65.

24

Usp. L. W. Beck, *A Commentary on Kant's Critique of Practical Reason*, str. 169. Dodatno, valja odmah primijetiti da bi se ispravna parafraza ovih dviju pozicija mogla sročiti otprilike ovako: ili je moralni zakon činjenica za um ili je pak on dokaz da čisti um može biti praktički. Kako god okrenemo ove dvije misli, razlika ostaje vrlo suptilna.

25

Kritika praktičkog uma treba pokazati da čisti um može biti praktički, to jest da opstoji, pa u tom pogledu kritizira njegovu praktičku moć. Ako on zaista jest praktički, onda on svoj realitet i realitet svojih pojmova dokazuje djelom, usp. *Kritika praktičkog uma*, str. 31.

26

I. Kant, *Kritika praktičkog uma*, str. 67.

27

I. Kant, »Osnov metafizike čudoređa«, str. 221. Dodatno: »Ovdje ja dakle ne pitam da li su oni (sloboda i moralni zakon) i uistinu različiti, a nije li naprotiv neuvjetovani zakon samo samosvijest čistoga praktičkog uma i nije li ovaj posve istovrstan s pozitivnim pojmom slobode, nego pitam odakle započinje naša spoznaja neuvjetovano-praktičkoga, da li od slobode ili od praktičkog zakona. Od slobode ne može početi, jer je njezin prvi pojam negativan, niti je možemo zaključiti na osnovu iskustva. Prema tome je moralni zakon taj kojega neposredno postajemo svjesni (čim sebi stvorimo maksime volje) i koji nam se ponajprije pruža, vodeći upravo do pojma slobode.« I. Kant, *Kritika praktičkog uma*, str. 62.

28

Usp. Immanuel Kant, *Notes and Fragments*, Cambridge University Press, Cambridge–New York 2005., str. 461.

29

I. Kant, *Kritika praktičkog uma*, str. 79, i prije toga str. 67. U »Osnovu metafizike čudoređa«

Princip autonomije sudbinski je vezan za cjelokupnu strukturu Kantove etičke misli, jer podrazumijeva slobodu, a praktički je identičan s moralnim zakonom. Kako je sloboda također identična s autonomijom uma, *posredno* bismo je mogli izjednačiti s moralnim zakonom. Iako se ovakvo postavljanje stvari na prvi pogled doima krajnje kontraintuitivnim, nedvojbeno ima svoje opravdanje u kontekstu Kantove etike. Naime, ovo se jedinstvo slobode i moralnog zakona treba promatrati na poseban način; ne radi se naime o »čistom« jedinstvu (koje postoji kod pojmova moralnog zakona i autonomije), nego o posrednom, koje prije ima status neraskidive veze dvaju pojmova, koji se, kao što smo već naveli, međusobno impliciraju. Ovo je jedan od problema o kojemu se danas mnogo raspravlja u krugovima interpretatora Kantove misli, i svakako nije jednostavan.

2.3.4. Dobro i zlo

Pojmovi dobra i zla već duže vremena navode tumače Kantove etike na pogrešne zaključke, pa tako ovoj zamci nije odolio ni Milan Kangrga, kao ni G. E. Moore. Potonji radi grešku predbacujući Kantu da nije definirao dobro kao metafizički entitet prije no što je krenuo u izgradnju etičkog sustava.³⁰ Neutemeljenost Mooreova prigovora jasno se razotkriva u poznatoj formulaciji *paradoksa metode*:

»Ovdje je sada mjesto da se objasni paradoks metode u kritici praktičkog uma: *da se naime pojam dobra i zla ne mora odrediti prije moralnog zakona (kojemu bi se on naoko morao napraviti čak osnovom), nego samo (kao što se ovdje i dešava) poslije njega i pomoću njega.*«³¹

Da bismo pravilno uspostavili jedan etički (i općenito filozofijski) sustav, kaže Kant, uvijek moramo imati na umu da ne uzimamo zdravo za gotovo nešto o čemu se tek treba odlučiti. Kada bi se pojam dobra uspostavio prije moralnog zakona, morali bismo prihvatiti da nas taj pojam obvezuje u pogledu vlastitog djelovanja. No, to bi djelovanje onda uvijek bilo podređeno osjećaju ugone i neugode, a pokoravanje njemu bila bi heteronomija. Naprotiv, cilj Kantove etike jest osigurati princip djelovanja koji je slobodan u negativnom i pozitivnom smislu, pa stoga moramo krenuti od zakona, i na temelju njega određivati što je dobro.

Na početku *Osnova metafizike čudoređa*, a kasnije i u *Kritici praktičkog uma* Kant izrijekom tvrdi da se ne da zamisliti ništa što bi po sebi bilo dobro osim dobre volje. A volja nije dobra po onome što postiže, nego isključivo po htijenju, odnosno po sebi.³² Volja, tj. njena maksima, može biti dobra ili zla, dok to neki objekt nikako ne može biti:

»Ono dobro i zlo odnosi se dakle zapravo na radnje, a ne na osjećajno stanje osobe; i ako bi što apsolutno (i u svakom pogledu bez daljnjeg uvjeta) imali biti dobro ili zlo, ili bi se kao takvo imalo smatrati, onda bi to bio samo način djelovanja, maksima volje, a prema tome sama djelatna osoba, kao dobar ili zao čovjek, ali ne neka stvar koja bi se tako mogla nazvati.«³³

Dobro i zlo kao predmeti praktičkog uma proizlaze, dakle, isključivo iz forme maksime kojom je volja određena na djelovanje.

Interpretativna tendencioznost u pogledu pojmova dobra i zla može se naći i u tumačenju Milana Kangrge. Iako izlaganje o dobru i zlu u najvećoj mjeri počinje kantovski, pod utjecajem Hegelovih i Marxovih misli (a posebno Hegelove kritike Kanta), Kangrga ustvrđuje:

»Kantovim [je] etičkim jezikom iskazana neophodna potreba da ono puko postojeće, već u svom temelju shvaćeno kao ne samo nedostatno u ljudskom smislu, nego upravo kao *zlo*, mo-

ralnim činom treba da bude ukinuto i prevladano u smislu uspostavljanja jednog, ako ne već dobrog, a ono bar boljeg svijeta.«³⁴

Problem koji Kangrga otvara kod Kanta zapravo ne postoji. Ako dobro i zlo postoje samo kao forme maksimâ volje, onda bitak ne može biti zlo, jer ništa nije zlo osim zle volje. Čovjek može biti zao (njegovo djelo može biti nemoralno) u slučajevima kada mu je volja određena maksimom koja se protivi moralnom zakonu; on je, naprotiv, dobar u slučajevima kada mu je volja određena maksimom koja je poopćiva, tj. usklađena s moralnim zakonom. Ono postojeće (bitak), prema Kantu, naprosto ne može biti kategorizirano u domeni dobra i zla, ono je moralno indiferentno, tj. izlazi izvan okvira etičkih promišljanja.

2.3.5. *Legalitet i moralitet*

U pogledu razlike između legalnosti i moralnosti u perspektivi Kantove etike, možemo se poslužiti malim metodološkim trikom i krenuti od pogrešnog postavljanja problema. I ovaj put autor je Milan Kangrga:

»To etičko, a Kant ga imenuje *moralnim zakonom*, može se naći u najdubljem proturječju sa onim *legalnim*.«³⁵

Legalitet je djelovanje koje se, doduše, subjektivno ne događa za volju samog zakona, nego za neko nagnuće, ali je objektivno u skladu sa zakonom. Legalno i moralno djelovanje, dakle, praktički nisu isto ali praktično jesu; i jedno i drugo jest moralno djelovanje, jedno »pod sumnjivim okolnostima«,³⁶ a drugo pod »čistim okolnostima«. Legalitet nipošto ne označava nemoralnu radnju, nego ne-sasvim-moralnu. Da su ove dvije vrste djelovanja uistinu suprotstavljene, onda bi legalitet nužno bio izraz zla, što očigledno nije slučaj. Ispravno tumačenje ovih pojmova možemo naći kod Ante Čovića:

»Budući da moralni zakon volju određuje na dva komplementarna načina, što je zadano umsko-osjetilnom konstitucijom čovjeka, naime *objektivno* u sudu uma i *subjektivno* kao pokretalo u sferi osjetilnosti – to su se, prema Kantovim analizama, ispostavila i dva stupnja ili razine ćudoredne vrijednosti. Na prvom stupnju, koji se naziva *legalnost*, radnja je *objektivno* usklađena s moralnim zakonom, dok je na drugom stupnju radnja ne samo *objektivno* određena moralnim zakonom nego je i *subjektivno* učinjena iz osjećaja štovanja moralnog zakona, čime dopijeva do punine ćudoredne vrijednosti, koju Kant naziva *moralnost*.«³⁷

(str. 195–196) nailazimo na sličnu formulaciju: »Nikada se naime na taj način [putem čovjekove podložnosti vanjskom zakonu] nije dobivala dužnost, nego nužnost postupanja iz izvjesnoga interesa. To je mogao biti vlastiti ili tuđi interes. Ali onda je imperativ uvijek morao ispasti uvjetovan i nije mogao biti prikladan za moralnu zapovijed. Ja ću dakle to načelo [podložnosti samo svome vlastitom, ali ipak općemu zakonodavstvu] nazvati principom *autonomije* volje u opreci prema svakome drugome, koje zato pribrajam *heteronomiji*.«

30

Usp. G. E. Moore, *Principia Ethica*, KruZak, Zagreb 2009., str. 123–125.

31

I. Kant, *Kritika praktičkog uma*, str. 101.

32

Usp. I. Kant, »Osnov metafizike ćudoređa«, str. 155–156.

33

I. Kant, *Kritika praktičkog uma*, str. 98.

34

Milan Kangrga, *Etika*, Golden marketing, Zagreb 2004., str. 226.

35

Ibid., str. 212.

36

Usp. I. Kant, »Osnov metafizike ćudoređa«, str. 151.

37

Ante Čović, *Etika i bioetika*, Pergamena, Zagreb 2004., str. 100.

Dakle, da rezimiramo, volja svoju slobodu može iskoristiti na tri načina. U prvom slučaju maksima volje određena je moralnim zakonom u objektivnom i subjektivnom smislu, što Kant naziva moralitetom; u drugom slučaju određena je objektivno moralnim zakonom, a subjektivno nekim drugim odredbenim razlogom, što Kant naziva legalitetom; dok je u trećem slučaju određena isključivo subjektivno, što je čini nemoralnom. Prema tome, legalitet i moralitet nikako nisu opreke, nego dvije od tri praktičke kvalitete u moralnom horizontu, koje zajedno čine opreku prema trećoj praktičkoj kvaliteti koja volju čini nemoralnom. Takvu volju, koja je određena isključivo subjektivnim odredbenim razlogom, Kant u *Kritici praktičkog uma* naziva samovoljom (*Willkür*).³⁸

2.3.6. Razgraničenja u pojmu volje

U pojmu volje razlikuju se dvije razine: čista volja (*reine Wille*) kao čisti praktički um (volja u svojoj zakonodavnoj funkciji) i volja (*Wille*) kao praktički um. Za razliku od čiste volje, koja je određujuća moć, volja je djelatna, mogli bismo reći – »izvršna« sposobnost umnog bića, koja je subjektivne naravi. Sloboda čiste volje, koja volji daje zakon, jest autonomija. Taj je (moralni) zakon određen prirodom čiste volje, i objektivan je. Moralni je zakon, prema tome, sintetički sud *a priori* koji označava ono što bi volja nužno činila da je isključivo racionalna, on je imperativ koji zapovijeda kategorički, jer je volja podložna i patolojskim utjecajima te stoga nije po naravi određena raditi ono što on zahtijeva. Zajedno sa svojom moralnom uporabom, čisti praktički um (zbog svog primata) ima također i važnu logičku ulogu u izvođenju pravila djelovanja u odnosu prema zakonima prirode i moći željenja, dakle i u teorijskom, kao i pravnom smislu. Sloboda svojstvena volji jest spontanitet, tj. sposobnost određenja vlastita kauzaliteta u prirodi.

Praktički um je uvijek nužno, ili prema Čoviću – konstitucionalno,³⁹ slobodan nezavisno o utjecaju čistog praktičkog uma. Također, svagda je svjestan naloga moralnog zakona (odnosno samog *trebanja*) ili, kako Beck parafrazira Kanta, uvijek čuje »nebeski glas« koji i najokorjelijeg kriminalca tjera da zadršće pred njegovim sudom.⁴⁰

3. Interpretativne implikacije pojma volje

U horizontu Kantove etike, pojam slobode supstancijalno je vezan s pojmom volje. Čim stvorimo maksime volje postajemo svjesni moralnog zakona koji nas pak upućuje na slobodu kao njegov nužni preduvjet. U domeni volje sloboda dolazi do svoje praktičke konkretizacije, pa se stoga pogrešno razumijevanje Kantova pojma slobode najčešće reflektira kao pogrešno tumačenje Kantova pojma volje.

3.1. Lewis White Beck

Tako u analizi pojma volje Beck dolazi do pogrešnog zaključka da Kant, u mjerodavnoj uporabi riječi, volju (*Wille*) izjednačava s čistim praktičkim umom, a voljni izbor (*Willkür*) s praktičkim umom. U jednoj bilješci komentara *Kritike praktičkog uma* eksplicitno navodi pleonazam *free will* kao svoj prijevod za *Willkür*.⁴¹ Međutim, za takvo tumačenje Beck može naći tek djelomičnu potvrdu u *Kritici čistog uma* i *Metafizici čudoređa*,⁴² koja u potpunosti izostaje u dva najvažnija i za ovu temu mjerodavna Kantova etička spisa: *Osnovu metafizike čudoređa* i *Kritici praktičkog uma!* U tekstu i kontekstu

potonja dva djela Kant volju jednoznačno razumije kao praktički um, dok za čisti praktički um sinonimno koristi naziv 'čista volja'. Termin *Willkür*, koji u *Metafizici čudoređa* ima neutralno značenje 'voljnog izbora', u *Kritici praktičkog uma* ima negativno značenje 'samovolje' na kojoj se zasniva samoljublje kao opreka djelovanju prema moralnom zakonu.⁴³

U pravnom se nauku teorija oslanja na princip slobodnog izbora (izvana), za razliku od principa voljnog proizvođenja (iznutra). Kant nikada ne bi ni mogao govoriti o izboru u etici jer bi ga to svelo na aristotelovski princip razboritog biranja između objektivno postojećih mogućnosti. Njegova se etika, s druge strane, temelji na ideji slobode, tj. sposobnosti određenja vlastita kauzaliteta. Ovdje subjekt proizvodi još nepostojeći objekt u relaciji s predodžbom zakona. Ovo nam sve potvrđuje i J. Rohls u svojoj obradi Kantova praktičkog nauka:

»Pravo regulira zajedničko postojanje slobodnih individua i pomoću razgraničavanja područja slobode brine se o tome da ne dođe do kolizije slobodnih individua. Vanjska se sloboda sastoji u tome da se, nezavisno od prisile drugih, bilo što može činiti ili ne činiti. Ona nije identična s unutarnjom slobodom, koja znači nezavisnost od vlastitih sklonosti. U potonjem slučaju sloboda je autonomija, u prvom pak slučaju ona je voljni izbor (*Willkür*). Pravo ima zadaću omogućiti zajednički život izvanjski slobodnih individua, dakle osoba u smislu pravnih osoba.«⁴⁴

Beckova se greška sastoji u tome što polazi od totaliteta Kantove misli u kojem *Kritiku čistog uma* i *Metafiziku čudoređa* (prvo i posljednje veliko Kantovo djelo) promatra kao krajnje točke istog (etičkog) sustava, gubeći pritom iz vida nedvojbenu mjerodavnost *Kritike praktičkog uma* i *Osnova metafizike čudoređa* za Kantovo etičko učenje, kao i tematska (epistemologija i pravni nauk), ali i terminološka odstupanja onih djela na kojima je zasnovao svoje tumačenje. Zanimljivo je da sam Beck u prijevodu *Kritike praktičkog uma* na engleski jezik opovrgava svoju tezu da *Willkür* valja shvatiti kao volju; tamo Beck *Willkür* prevodi s *choice* (izbor), dok u našem prijevodu V. Sonnenfeld za *Willkür* koristi prikladniju riječ – *samovolja*.⁴⁵

Problem je, u svojoj srži, kategorijalne naravi. Hijerarhija Kantovih etičkih kategorija koje se odnose na volju sazdana je od tri jasno određene razine: (a) čista volja ili *reine Wille*; (b) volja ili *Wille*; i (c) moć željenja ili *Begehrungsvermögen*. *Willkür* naprosto nije moguće uklopiti u taj semantički sustav. Semantički je najbliže trećoj razini, iako se ni s njome u potpunosti ne poklapa. Premještanjem *Wille* na mjesto *reine Wille* i stavljanjem *Willkür* na

38

Usp. I. Kant, *Kritika praktičkog uma*, str. 115.

39

Usp. *ibid.*, str. 107.

40

Usp. L. W. Beck, *A Commentary on Kant's Critique of Practical Reason*, str. 203.

41

Ibid., str. 177.

42

Usp. I. Kant, *Kritika čistoga uma*, str. 251; I. Kant, *Metafizika čudoređa*, Matica hrvatska, Zagreb 1999., str. 11–12, 22–24.

43

Usp. I. Kant, *Kritika praktičkog uma*, str. 115.

44

Jan Rohls, *Geschichte der Ethik*, Mohr Siebeck, Tübingen 1999., str. 420. Dodatno, u prethodnom odjeljku o Kantu koji nosi naslov »Die Moralphilosophie«, Rohls ističe (str. 418): »Autonomija dakle znači nezavisnost od materijalnih odredbenih razloga i samoodređenje volje. Sloboda kao nezavisnost od kauzaliteta koji vlada prirodom, gledano pozitivno, jest praktičko samozakonodavstvo. Dobra volja jest slobodna volja u smislu da nije određena izvana nego da sama sebe određuje. Kao instancija, koja sama sebi daje čudoredni zakon, volja je slobodna i razlikuje se od *Willkür* kao slobode izbora.«

45

Usp. I. Kant, *Kritika praktičkog uma*, str. 115, I. Kant, *Critique of Practical Reason*, str. 77.

srednje mjesto, Beck je *de facto* eliminirao središnju etičku kategoriju volje i nadomjestio je višeznačnim pojmom *Willkür*, ovdje u značenju 'voljnog izbora' koje je upravo u etičkom pogledu (za razliku od pravnog) od sekundarne važnosti.

3.2. Nicolai Hartmann

U ovome pogledu možemo navesti i pogrešno tumačenje Kantova pojma volje kod jednog od velikih imena etike 20. stoljeća, Nicolaija Hartmanna. U svom kapitalnom djelu *Etika* on na pogrešan način postavlja problem slobodne volje u Kantovoj etici tvrdnjom da je volja slobodna »očigledno samo tamo gdje ona svoj odredbeni razlog nosi u samoj sebi«. ⁴⁶ Hartmann pritom zanemaruje umni karakter volje, koji Kant naglašava sinonimnim nazivom 'praktički um', te je svodi na »ono subjektivno«. Stoga i »njen najviši princip«, prema Hartmannu, ne proistječe iz uma, koji u formi čiste volje postavlja upravo univerzalni ili objektivni princip, nego »iz biti subjekta«. Polazeći od pogrešne pretpostavke »transcendentalnog subjektivizma« moralnog principa, Hartmann dolazi do pogrešnih zaključaka o dualizmu voljâ kod Kanta, zatim o autonomiji kao neslobodi čiste volje i konačno o heteronomiji kao istinskoj slobodi empirijske volje.

Hartmann tako nastavlja svoje izvođenje:

»Tada, međutim, postoje *dvije volje*, jedna čista, koja daje princip, i druga empirijska, koja je pored tog principa podložna još i drugim odredbenim razlozima. Koja je od ovih dviju tada slobodna volja? Očito ona koja ima pred sobom otvorenu mogućnost da slijedi bilo princip bilo druge odredbene razloge. Dakle empirijska volja. A ta je upravo prema Kantu neslobodna – i to zato jer ne podliježe jedino autonomnom zakonu volje. Za Kanta je čista volja slobodna upravo ukoliko nema nikakav drugi odredbeni razlog osim principa koji leži u njenoj biti.« ⁴⁷

Nasuprot takvom tumačenju, za Kanta je volja samo jedna, no dvojako djeluje. U svom čistom aspektu propisuje zakone, dok ih u empirijskom aspektu može slijediti ili ne slijediti, kako već hoće. U ovom kratkom citatu nalazimo i potvrdu za drugu Hartmannovu pogrešku. On, naime, izriječno tvrdi da je, prema Kantu, ova »druga volja« (empirijska) – zapravo neslobodna. Ovime na praktičkom planu negira slobodu ne-moralnog i a-moralnog djelovanja. Prema ovome stavu, sva djela koja proistječu iz empirijskih odredbenih razloga zapravo su neslobodna. Krađa bi, primjerice, bila neslobodno djelo, jer odredbeni razlog volje u tom slučaju leži u empiriji (u imetku), dakle, jednom riječju, nemoralna djela zapravo nisu slobodna djela, što *de facto* znači da prestaju biti nemoralna. Ono što nazivamo nemoralnim djelima bili bi u tom slučaju samo učinci prirodnih zakona.

U nastavku na prethodni citat, koji je smjerao prikazati Kantovu etičku poziciju kao imanentno heteronomnu, Hartmann nastavlja:

»Što bi za slobodu volje doista bilo potrebno nije *autonomija volje*, nije postavljanje principa putem volje, nego upravo *njena distancija spram principa*. I tu je evidentno da ovaj uvjet distancije upravo tada nastupa kad je princip drugoga podrijetla, to znači kada se ne korijeni u subjektu, kada *nije njegova* autonomija, nije zakonodavstvo same volje.« ⁴⁸

Hartmann svoje »popravljanje« Kantovog etičkog nauka dovodi do krajnosti u stavu da bi za istinsku slobodu volje trebalo odbaciti autonomiju i to uspostavljanjem principa drukčijeg podrijetla, što je – prema Kantu – upravo definicija heteronomije.

Zaključno

Kao što su pokazali kritički osvrti na neke stavove istaknutih interpreta poput M. Kangrga, G. E. Moorea, L. W. Becka i N. Hartmanna, glavne poteškoće u razumijevanju Kantove etike proizlaze iz nedostatnog ili pogrešnog tumačenja pojma volje. Kantov kopernikanski obrat u praktičkoj filozofiji sastoji se u obrtanju odnosa moralnog zakona i temeljnih etičkih kategorija dobra i zla, što je volju dovelo u središte etičkih razmatranja. Dobro i zlo kao praktičke kvalitete i predmeti praktičkog uma nisu ništa drugo nego načini određivanja volje. U svom čistom aspektu volja je moralni zakonodavac, dok je u empirijskom aspektu mjesto osvještavanja i praktičkog potvrđivanja slobode. Stoga bez adekvatnog tumačenja Kantova koncepta volje nije moguće dokučiti one najdalekosežnije implikacije njegova pojma slobode koje su istodobno i implikacije povijesne egzistencije modernog čovjeka. Moderna zapadna civilizacija ima svoje duhovno uporište u filozofiji Immanuela Kanta, a srž njegove filozofije predstavlja upravo ideja slobode. Utoliko je razumijevanje Kantova pojma slobode ključ za razumijevanje našeg vremena i nas samih.

Emil Kušan

Aspects and Implications of Kant's Notion of Freedom

Abstract

This paper aims to critically examine and evaluate the whole of Kant's philosophy from the perspective of the notion of freedom. Freedom, both in its negative and positive capacity, as well as in its purely practical sense, serves as a cornerstone of Kant's philosophical enquiry and the one true medium of the mind both in the practical and theoretical sense. Along with the aforementioned negative-positive dichotomy, freedom can further be distinguished as being one with the concept of the autonomy of the mind. Through this connection, freedom becomes, as its ratio essendi, practically one with the moral law itself, the latter being a form of the former. From the idea of freedom, various implications emerge, which have been dealt with through the course of the essay. In this respect, particular attention is paid to Kant's notion of will and some of the misunderstandings it managed to create among notable Kant scholars like L. W. Beck and N. Hartmann.

Key words

freedom, Kant, ethics, autonomy, moral law, practical reason, pure reason, good, evil, legality, morality, will, Lewis White Beck, Nicolai Hartmann